

УДК 338.27

Юрчик Г. М., к.е.н., доцент (Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне)

ТІНЬОВА ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ: СУТНІСТЬ, МАСШТАБИ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ В УКРАЇНІ

Узагальнено існуючі підходи до класифікації зайнятості населення за ознакою легальності. Обґрунтовано сутність та співвідношення тіньової і неформальної зайнятості. Проаналізовано масштаби та наслідки тінізації зайнятості населення в Україні. Визначено стратегічні пріоритети детінізації зайнятості в соціально-економічній системі.

Ключові слова: зайнятість, тіньова зайнятість, неформальна зайнятість, ринок праці, детінізація зайнятості.

Вступ. В Україні впродовж цілого ряду років має місце значне відставання реального рівня життя від соціальних стандартів та запитів суспільства, наслідком чого є наростання суспільного невдоволення. В той же час несприятлива економічна кон'юнктура, інфляція, безробіття, тотальна корупція обмежують можливості легального сектору економіки забезпечити належний рівень добробуту громадян. Як наслідок, переважна більшість населення, не довіряючи державним владним інституціям, відповідальність за власний добробут покладають на себе. При цьому спостерігається відтік частини населення в тіньовий сектор економіки, діяльність в межах якого формує так звану тіньову зайнятість. Відтак, виникає замкнуте «коло» причинно-наслідкових зв'язків між соціально-економічним розвитком та тінізацією економіки і зайнятості (рис. 1).

Беззаперечно, тінізація економіки є гальмом розвитку держави, зростання соціальних стандартів життя. Більше того, латентні процеси в економічній та трудовій сфері підривають основи існування держави, формують так звану «паралельну» державу («парадержаву»). Недарма сучасний розвиток української державності позиціонує тінізацію економічної діяльності та зайнятості як ключову загрозу національній безпеці та одну із найбільших перешкод на шляху розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень. Значний доробок у розвиток теорії функціонування тіньової економіки та шляхів її детінізації здійснили такі вітчизняні та зарубіжні вчені: В. Базилевич, С. Біла, З. Варналій, О. Мазур, М. Флейчук, Д. Блейдс, П. Гутман, М. Флемінг, Ф. Шнайдер.

Проблемами тінізації зайнятості та заробітної плати опікується значне коло вчених в Україні, серед яких: Ю. Харазішвілі, Е. Лібанова, О. Коваль, І. Петрова, М. Семикіна, Ю. Маршавін, Л. Шаульська та ін.

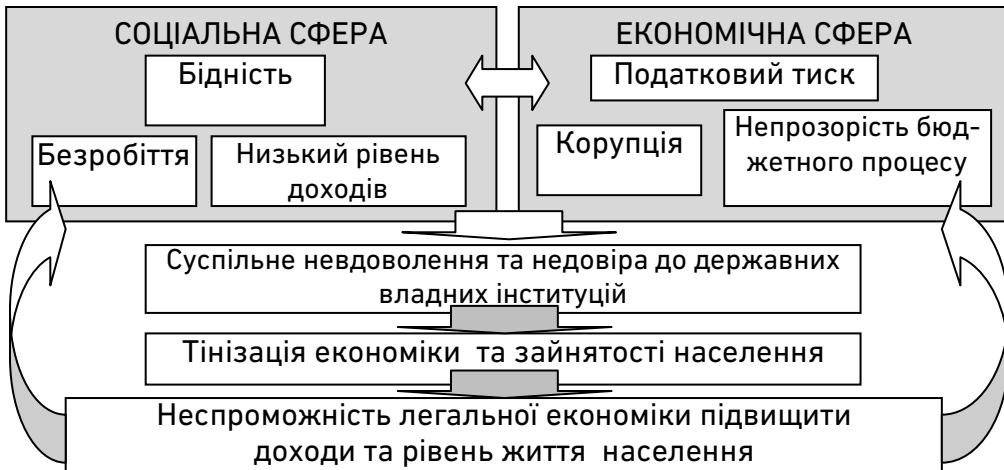

Рис. 1. Причинно-наслідковий зв'язок між соціально-економічною сферою та тінізацією економіки та зайнятості

Джерело: побудовано автором.

Не зважаючи на значну кількість праць, присвячених тіньовій зайнятості та певні успіхи в її дослідженнях, все ж питання тінізації зайнятості залишається досить відкритим і потребує детальнішого вивчення та аналізу.

Постановка завдання. Актуальними є дослідження форм, основних факторів, масштабів та наслідків тіньової зайнятості населення в Україні для обґрунтування напрямів її детінізації.

Наукові результати. Серед науковців немає єдиного підходу до визначення різновидів зайнятості за критерієм її легальності. Так, ряд вчених, не вдаючись до чіткого розмежування таких різновидів зайнятості, як «нелегальна», «незареєстрована», «нерегламентована», «неформальна», «тіньова» інколи вживають їх як тотожні. В той же час ряд дослідників вдається до обґрунтування їх суті (рис. 2). Так, досить вичерпно розмежовують перераховані різновиди зайнятості Е.М. Лібанова та А.В. Калина. При цьому їх авторські підходи до визначення сутності різновидів зайнятості за критерієм легальності є різними. Так, Е.М. Лібанова, даючи визначення незареєстрованої зайнятості, стверджує, що вона включає в себе тіньовий, кримінальний та неформальний сектори. Останній, в свою чергу, пов'язує з прогалинами законодавства щодо реєстрації окремих видів діяльності. В той же час, А. В. Калина, класифікуючи зайнятість на зареєстровану та

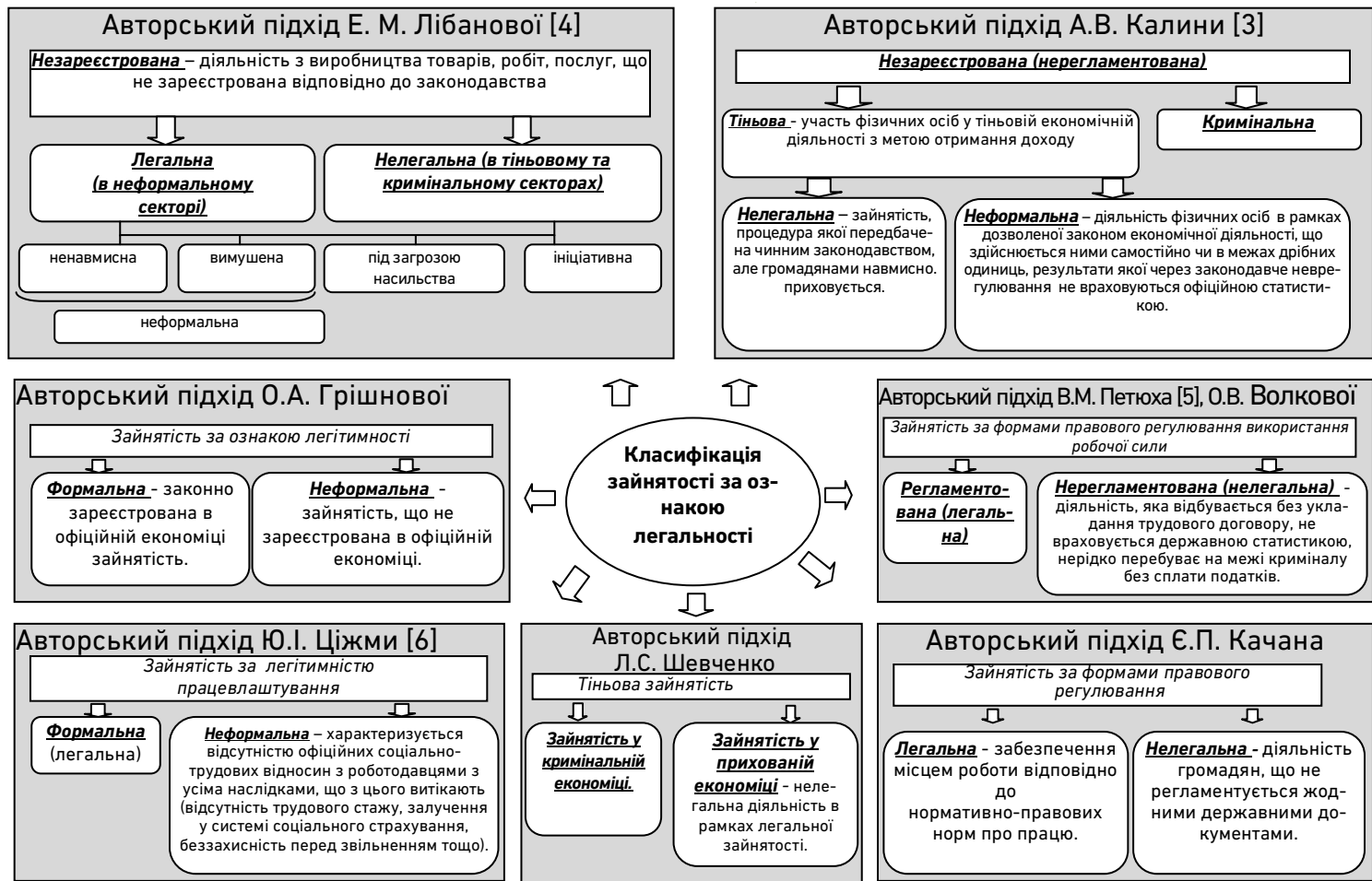

Рис. 2. Класифікації зайнятості за ознакою легальності (узагальнення авторських підходів)

Джерело: узагальнено автором.

незареєстровану, в рамках останньої виділяє лише два сектори – тіньовий та кримінальний. Щодо неформальної зайнятості, то, на думку автора, вона є складовою тіньового сектору. При цьому її існування пов'язується з цілим рядом причин, а не лише з недосконалістю законодавства.

Відповідно до авторського підходу О.А. Грішнєвої та Ю.І. Ціжми за ознакою легальності доцільно виділяти такі форми зайнятості, як формальна та неформальна. При цьому ідентифікуючи неформальну зайнятість, автори вказують на відсутність її реєстрації в офіційній економіці відповідно до вимог законодавства. В той же час, В.М. Петюх за формою правового регулювання використання робочої сили виділяє легальну та нелегальну зайнятість. Такого ж підходу дотримується і Є.П. Качан. Якщо порівняти класифікацію форм зайнятості за критерієм легальності за авторським підходом О.А. Грішнєвої та Ю.І. Ціжми з підходом В.М. Петюха та Є.П. Качана, очевидно, що неформальна та нелегальна зайнятість характеризуються схожістю. В свою чергу, Л.С. Шевченко, в рамках тіньової зайнятості виділяє зайнятість у кримінальній та прихованій економіці. Загалом, результати дослідження свідчать, що вченими не вироблено єдиного методологічного підходу до визначення сутності різновидів зайнятості за критерієм легальності. Тому в цілях розробки адекватних механізмів впливу держави на сектор нелегальної зайнятості необхідно, перш за все, визначитись з відповідним категоріальним апаратом.

Проаналізувавши та провівши паралелі між альтернативними авторськими підходами до класифікації зайнятості за ознакою легальності, дійшли висновку, що такі її різновиди як «нелегальна», «незареєстрована» та «нерегламентована» несуть однакове змістовне навантаження. Тобто стосовно означення певного сектору ринку праці їх можна розглядати як тотожні. В той же час, в рамках нелегальної зайнятості варто виділяти сегмент так званої тіньової та кримінальної зайнятості.

Найбільш дискусійним аспектом при ідентифікації зайнятості за ознакою легальності є означення співвідношення між тіньовою та неформальною зайнятістю. Для цього слід врахувати існуючі концепції та вироблений досвід визначення неформальної зайнятості. Зокрема, на 17-й Міжнародній конференції статистики праці (2003 р.) було уточнено концепцію неформальної зайнятості, яка згодом була покладена в основу Методологічних положень щодо визначення неформальної зайнятості населення, які затверджені наказом Держстату України від 26.01.2013 р. № 16 (автори Л.Г. Ткаченко, І.В. Сенік, А.В. Солоп та інші). Згідно з ними, неформальна зайнятість визначається як загальна кількість неформальних робочих місць на підпри-

ємствах як формального, так і неформального секторів економіки або у домогосподарствах. В той же час при визначенні поняття «тіньова зайнятість» акцент робиться на її приховуванні від держави (перебування в «тіні»). Таким чином, як неформальна, так і тіньова зайнятість охоплюють діяльність (робочі місця), які приховуються, не регулюються трудовим та податковим законодавством, а також системою соціального забезпечення й захисту («вислизують» з-під контролю держави). Тобто в цілому такі конструкти, як *тіньова та неформальна зайнятість фактично вживаються для означення одного і того ж сегменту ринку праці, а відтак їх можна вживати синонімічно*. Загалом, пропонується підхід щодо визначення різновидів зайнятості за критерієм її легальності представлений на рис. 3.

Рис. 3. Класифікація зайнятості за критерієм її легальності
Джерело: побудовано автором.

Опосередковано про масштаби тінізації зайнятості в межах національного ринку праці свідчить рівень тінізації економіки. Дослідження результатів оцінювання тіньової економіки в Україні за різними методиками (рис. 4) свідчить, що рівень тінізації національної економіки є надзвичайно високим. Зокрема, у 2015 р. частка «тіні» у ВВП змінювалась від 35% (за монетарним методом) до 56% (за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот»). Показово, що з 2013 р. спостерігається чітка тенденція до зростання масштабів тіньового сектору економіки в Україні.

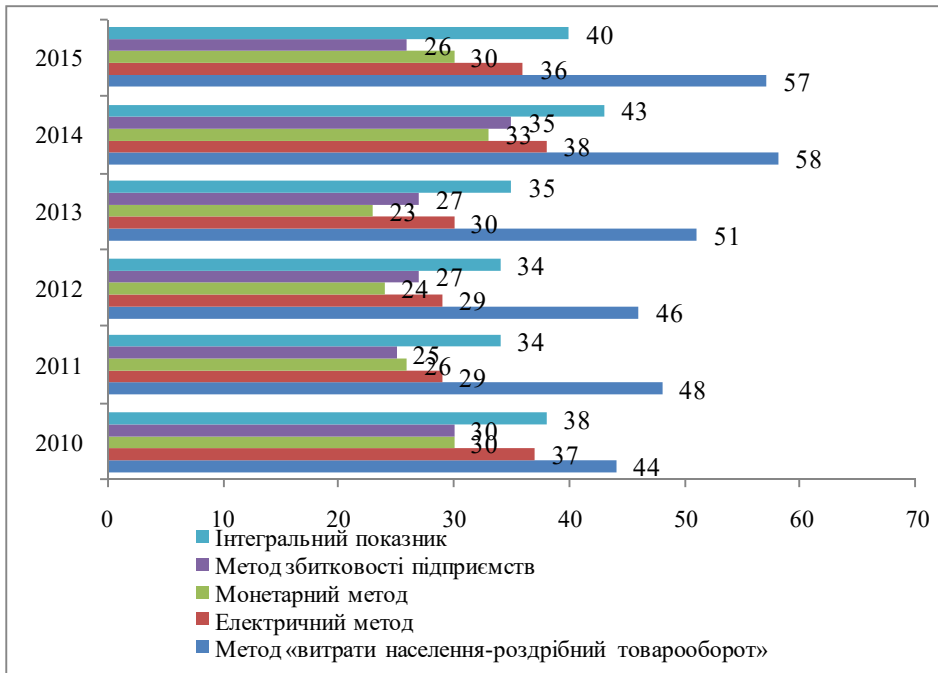

Рис. 4. Рівень тінізації економіки України за різними методиками, 2012-2015 рр.

Джерело: узагальнено авторами за результатами розрахунків Міністерства економічного розвитку та торгівлі, що оприлюднені [1].

Значні масштаби тінізації національної економіки, що перевищують так званий безпечний рівень 30%, вказують на латентність соціально-трудова відносин в частині зайнятості населення та оплати праці.

Безумовно, достовірної інформації про масштаби тіньової зайнятості в Україні немає. Існують два основні підходи до оцінювання рівня тіньової зайнятості – експертний (неформальний) та кількісний (формальний). Перший підхід базується на основі експертних оцінок та є суб'єктивним, в той час як другий – передбачає проведення вибіркового обстеження та опитувань суб'єктів ринку праці, кількісні розрахунки.

Кількісну оцінку масштабів тіньової зайнятості населення в Україні наводить Державна служба статистики за результатами вибірових обстежень домогосподарств. Зокрема, за вказаними даними частка працюючих в «тіні» у межах національного ринку праці протягом 2010-2016 рр. варіювала в межах 22,9-26,2% (рис. 5). Порівнюючи тенденції розвитку легальної та тіньової зайнятості в Україні в останні три роки, слід відмітити їх протилежну спрямованість. Особливо стрімко тіньова зайнятість в Україні поширюється в останні роки, охоплюючи значну кількість робочих місць на підприємствах та організаціях формального та неформального сектору економіки.

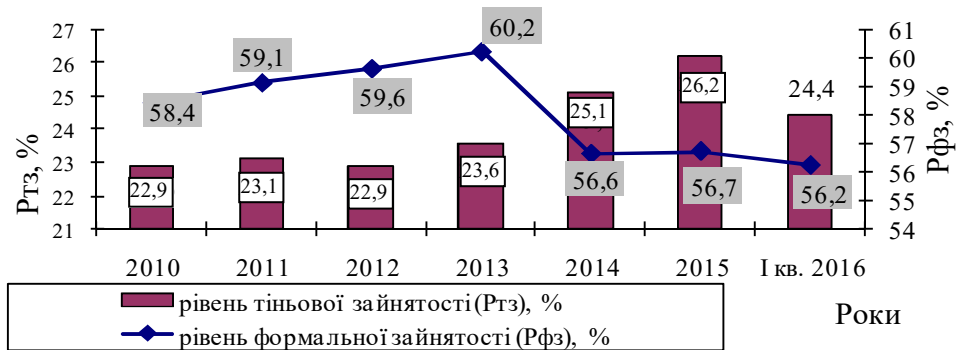

Рис. 5. Динаміка рівнів формальної та тіньової зайнятості в Україні [2]

Припущення про рівність продуктивності праці у формальному та неформальному секторі економіки (ВВП в розрахунку на одного зайнятого), дозволило розрахувати чисельність та частку зайнятих в «тіні» відповідно до різних методик оцінювання рівня тінізації національної економіки (табл. 1).

Розрахунки свідчать, що варіація зайнятих в «тіні» характеризується значною варіацією (у 2016 р. – від 4,3 млн до 9,4 млн осіб). При цьому інтегральні показники демонструються, що чисельність зайнятих в «тіні» складає понад 6,5 млн осіб, сягаючи в окремі роки 7,8 млн; рівень тіньової зайнятості складає близько чверті всього населення у віці 15-70 років.

Попри те, що тіньова зайнятість є свого роду «соціальним амортизатором» (нерідко виступає альтернативою безробіттю, одним із головних способів виживання незахищених верств населення), все ж її негативні соціально-економічні наслідки переважають (табл. 2). Очевидно, що тіньова зайнятість не відповідає критерієм гідної праці, адже позбавляє зайнятих ряду соціальних гарантій і прав. З огляду на це, стратегічним пріоритетом державної політики зайнятості в Україні є її детінізація.

Таблиця 1

Варіація масштабів тіньової зайнятості в Україні

Роки	Метод «витрати населення – роздрібний товарооборот»	Електричний метод	Монетарний метод	Метод збитковості підприємств	Інтегральний показник
Чисельність зайнятих в "тіні", тис. осіб					
2010	8,4	7,1	5,8	5,8	7,3
2011	9,2	5,6	5,0	4,8	6,5
2012	8,9	5,6	4,6	5,2	6,5
2013	9,9	5,8	4,4	5,2	6,8
2014	10,5	6,9	6,0	6,3	7,8
2015	9,4	5,9	4,9	4,3	6,6
Рівень тіньової зайнятості, %					
2010	25,7	21,6	17,5	17,5	22,2
2011	28,4	17,1	15,4	14,8	20,1
2012	27,4	17,3	14,3	16,1	20,3
2013	30,7	18,1	13,8	16,2	21,1
2014	32,8	21,5	18,7	19,8	24,3
2015	32,3	20,4	17,0	14,7	22,7

Джерело: розраховано автором.

Таблиця 2

Наслідки тіньової зайнятості для суб'єктів ринку праці

Наслідки існування тіньової зайнятості		
для зайнятих в тіньовій сфері	для роботодавців	для держави
негативні		
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ незахищеність щодо виконання норм трудового законодавства (в частині умов, оплати праці, обліку стажу); ⇒ перебування поза системою соціального страхування і як наслідок – незахищеність щодо соціальних ризиків; ⇒ труднощі у врегулюванні відносин з роботодавцем при виникненні трудових конфліктів та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> ⇒ розмитість зобов'язань найманих працівників щодо їх трудової діяльності; ⇒ труднощі у притягненні до відповідальності «працюючих в тіні» за результати їх роботи; ⇒ відсутність у роботодавців цілого ряду правових гарантій у відносинах з працюючими; ⇒ значна плинність кадрового складу. 	<ul style="list-style-type: none"> ⇒ втрата значних коштів в частині формування доходної частини бюджету; ⇒ зменшення страхових надходжень до державних страхових фондів; ⇒ обмежені фінансові можливості щодо реалізації соціальних програм.
позитивні		
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ отримання більшого трудового доходу внаслідок його не оподаткування. 	<ul style="list-style-type: none"> ⇒ зниження вартості утримання робочої сили внаслідок несплати страхового внеску. 	<ul style="list-style-type: none"> ⇒ зниження безробіття, бідності та соціальної напруги («соціальний амортизатор»).

Варто зауважити, що проблемі детінізації зайнятості населення в Україні в умовах сьогодення приділяється значна увага. Зокрема, в цілях зменшення тіньового сектору економіки та ринку праці КМУ в 2016 р. ініціював зменшення фіскального навантаження на робото-

давців в частині сплати єдиного соціального внеску (з 2016 р. ставка ЄСВ зменшилась до 22%, в той час як раніше становила від 36,76 до 49,7%). Проте, зниження фіскального тиску не призвело до очікуваної масштабної легалізації зайнятості. З огляду на це, очевидно, що реальні причини тінізації зайнятості в Україні лежать не лише у фіскальній площині. На думку значної кількості дослідників і експертів, визначальним фактором тінізації зайнятості населення в Україні є відсутність довіри до державних інституцій, що проявляється у низькій якості державних послуг, високому рівні законотворчості та зарегульованості бізнесу, тотальній корумпованості та некомпетентності державних службовців, непрозорості бюджетної політики тощо. Таким чином, системна недовіра бізнес-структур та населення до держави як до формальної інституції зумовлює їх демотивацію до легалізації власної діяльності. Відтак, стратегічний вектор щодо детінізації зайнятості населення в Україні потребує узгоджених зусиль держави в різноманітних сферах державної політики в напрямі підвищення якості державних послуг, організаційно-інституційних механізмів забезпечення антикорупційної діяльності, прозорості бюджетної політики, відновлення довіри до правоохоронної та судової системи, пропаганді правової культури.

Висновки. Вченими не вироблено єдиного методологічного підходу до визначення сутності різновидів зайнятості за критерієм легальності. Відповідно до авторського підходу в рамках нелегальної зайнятості варто виділяти сегмент так званої тіньової та кримінальної зайнятості. При цьому тіньова та неформальна зайнятість є синонімічними поняттями, оскільки фактично вживаються для означення одного і того ж сегменту ринку праці. Високий рівень тінізації національної економіки свідчить про значний рівень тінізації зайнятості. За даними Держстату частка працюючих в «тіні» у межах національного ринку праці протягом 2010-2016 рр. варіювала в межах 22,9-26,2%. Власні розрахунки свідчать, що чисельність зайнятих в «тіні» складає понад 6,5 млн осіб, сягаючи в окремі роки 7,8 млн. Тіньову зайнятість можна характеризувати у двох полюсах – позитивному і негативному, проте її негативні соціально-економічні наслідки переважають. Детінізація зайнятості як пріоритетний вектор політики зайнятості потребує комплексного підходу та заходів як суто економічного, так і адміністративного, соціально-психологічного, мотиваційного та виховного характеру.

1. Тенденції тіньової економіки в Україні I квартал 2015 року: Звіт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України // Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.niss.gov.ua> 2. Демографічна та соціальна статистика. Ринок праці: статистичні дані [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/> 3. Калина А. В. Економіка праці : навч. посібник / А. В. Калина. – К. : МАУП, 2004. – 272 с. 4. Лібанова Е. М. Ринок праці: Навчальний посібник / Е. М. Лібанова. – Київ : Центр навчальної літератури, 2003. – 224 с. 5. Петюх В. М. Ринок праці : навч. посібник / В. М. Петюх. – К. : КНЕУ, 1999. – 288 с. 6. Ціжма Ю. І. Структура зайнятості населення в умовах демографічної кризи в Україні / Ю. І. Ціжма // Бізнес Інформ. – 2013. – № 5. – С. 222–226.

Рецензент: д.е.н., професор Безтелесна Л. І. (НУВГП)

Yurchyk H. M., Candidate of Economics (PhD), Associate Professor
(National University of Water and Environmental Engineering, Rivne)

SHADOW EMPLOYMENT OF POPULATION: ESSENCE, SCALES AND SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES IN UKRAINE

The purpose of the article is research of forms, basic factors, scales and consequences of shadow employment of population in Ukraine for the ground of directions of its legalizations. Originality of research consists in determination forms of employment on the sign of its legality, comparison scales of shadow employment after the different methods of evaluation shadow economy. The practical value of the got results consists in the exposure threats of distribution shadow employment in Ukraine. It is not mine-out scientists the unique methodological going near determination of essence of varieties of employment after the criterion of legality. In accordance with author approach within the framework of illegal employment it costs to allocate the segment of the so-called shadow and criminal employment. Thus shadow and informal employment is synonymous concepts, as actually used for determination of the same segment of labour market. High level of employment shadowing national economy testifies to the considerable level of shadowing of employment. Shadow employment can be characterized in two poles – to positive and negative, however much negative socio-economic consequences prevail it. Legalization of employment needs complex approach and to engulf measures both especially economic and administrative, social-psychological, motivational and educate character.

Keywords: employment, shadow employment, informal employment, labor market, employment legalization.

Юрчик Г. М., к.э.н., доцент (Национальный университет водного хозяйства и природопользования, г. Ровно)

ТЕНЕВАЯ ЗАНЯТОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ: СУЩНОСТЬ, МАСШТАБЫ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ В УКРАИНЕ

Обобщенно существующие подходы к классификации занятости населения по признаку легальности. Обоснованно сущность и соотношение теневой и неформальной занятости. Проанализированы масштабы и последствия тенизации занятости населения в Украине. Определенно стратегические приоритеты детенизации занятости в социально-экономической системе.

***Ключевые слова:* занятость, теневая занятость, неформальная занятость, рынок труда, детенизация занятости.**
